

Tolerantie of gecultiveerde tweedracht. Het beeld van de Nederlandse tolerantie bij buitenlanders in de zeventiende en achttiende eeuw

HANS BOTS

In zijn *Ontwerp tot eene algemene characterkunde* meende de predikant en letterkundige Willem Anthonie Ockerse, nu al bijna twee eeuwen geleden, dat de Nederlandse tolerantie 'minder de vrucht van Evangelische broederliefde, dan het gevolg eener staatkundige kansrekening was'. Van een nationale deugd was naar de opvatting van deze auteur dan ook geen sprake, zoals hij op tal van plaatsen in het aangehaalde geschrift beargumenteert¹. Toch wordt verdraagzaamheid in de Nederlandse geschiedenis vaak als een eigenschap beschouwd behorend tot de Nederlandse identiteit². In de meer recente geschiedschrijving gebeurde dat evenwel steeds met kritische kanttekeningen.

Zo beschreef de historicus en socioloog Ernst Zahn de Nederlandse tolerantie als het bewust aanvaarden van bestaande disharmonieën om op die wijze de maatschappelijke en politieke orde te kunnen handhaven³. En in de bundel bijdragen welke door Marijke Gijswijt-Hofstra onder de noemer *Een schijn van verdraagzaamheid* is uitgebracht⁴, klinkt scepsis over die veel geroemde Nederlandse tolerantie al in de titel zelf van het boek door. Of is hier meer sprake van die behoefte aan ontmythologisering, aan twijfel welke Kossmann bij historici meent te kunnen waarnemen, telkens wanneer er iets moois in de Nederlandse geschiedenis valt waar te nemen⁵? Uiteraard valt er best wel het een en ander af te dingen op de Nederlandse tolerantie, maar anderzijds kan er niet aan worden getwijfeld dat de Noordnederlandse Republiek op het gebied van de verdraagzaamheid, een heel bijzondere plaats inneemt in Europees verband. En het staat evenzeer vast dat de in de Republiek genoten vrijheden, de houding aldaar van een dominante groep ten opzichte van een niet dominante groep met meningen en uitingen, die afwijken van de gewone orde, heel wat pennen van buitenlanders in beweging heeft gebracht.

In de hier gepresenteerde bijdrage wordt daarom nagegaan hoe buitenlanders gedurende de zeventiende en achttiende eeuw de Nederlandse tolerantie van het *ancien régime* hebben beoordeeld. Het wordt derhalve een geschiedenis van het kijken naar een bepaald aspect van dit land, zonder pretenties, om zó iets op het spoor te

1 W. A. Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde ... Derde stukken behelzende het nationale character der Nederlanderen* (Amsterdam, 1797) 70-71. Zie ook 75-76, 79-80, 219, 220 vlg.

2 W. W. Mijnhardt, 'De geschiedschrijving over de ideeëngeschiedenis van de 17e- en 18e-eeuwse Republiek' in: *Kantelend geschiedbeeld ...* (Utrecht/Antwerpen, 1983) 165, spreekt zelfs van 'spreekwoordelijke' tolerantie.

3 E. Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam, 1989), met name de paragraaf: 'Tolerantie en overleg. Historische uitkomst van conflicten; dijken tegen de zee en dammen tegen twisten, democratie als gecultiveerde tweedracht', 37-42.

4 *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Amsterdam, 1989).

5 E. H. Kossmann, *Tolerantie toen en nu, Coornhertrede 1984, gehouden te Gouda* (Gouda, 1984) 19.

komen van de Nederlandse identiteit, zoals 'anderen' die zagen⁶. Bij dit kijken naar het kijken, waarbij zoveel mogelijk zal worden genoteerd wie er keek, kunnen getuigenissen van verschillende categorieën worden onderscheiden: van de reiziger die een korte rondreis maakt door de Verenigde Provinciën en zich tevreden stelt met een vaak oppervlakkige observatie, van de buitenlander die zich door persoonlijke ontmoetingen en/of lectuur beter heeft verdiept in de politieke en sociale structuur van de Republiek evenals in haar zeden en gewoonten, tenslotte van degene die zich hier blijvend of voor lange tijd heeft gevestigd en bijvoorbeeld als journalist een broodwinning heeft gevonden.

Natuurlijk moet men bij het bestuderen van dergelijke getuigenissen rekening houden met *topoi* en de typische kenmerken die eigen zijn aan het genre reisverhalen⁷. In de hier expliciet geciteerde observaties lijken de scribenten zelf aan het woord te zijn en niet anderen over te schrijven; woordkeuze en context waarin de notities staan doen dat tenminste vermoeden. Men is overigens voor eigentijdse beoordelingen van de Nederlandse tolerantie sterk aangewezen op wat buitenlanders hierover hebben gemeld, daar Nederlanders zelf maar weinig, noch principieel, noch terloops, in reflecterende zin over dit onderwerp lijken te hebben geschreven⁸. Hoe het ook zij, de achttiende-eeuwse vertaler van Johann Jacob Grabner, een Duits officier in Staatse dienst, wiens brieven over de Verenigde Provinciën een belangrijke bron vormen, schrijft in zijn voorbericht:

Naar het mij toeschijnt, kan het nimmer nutteloos zijn te weten, hoedanig vreemdelingen over onze natie denken. Wanneer deze de bekwaamheid [hebben], om haare gebreken vrijmoedig doch zonder bitterheid open te leggen, kan zulks eenigermate dienen om dezelve te doen verbeteren. De lof daartegen, welke aan eene natie door vreemdelingen toegezwaaid wordt, kan voor edelkenkende menschen tot een spoorslag en aanmoediging verstrekken, ten einde de nationale deugden meer en meer aan te kweeken⁹.

Dank zij de Amsterdamse dissertaties van Roelof Murris en Julia Bientjes over Franse en Duitse reizigers naar Nederland en twee nog veel recentere proefschriften gewijd aan Engelse en wederom Franse toeristen naar de Republiek, beschikken we thans over een groot aantal getuigenissen van buitenlanders¹⁰. Uit de merendeels korte notities

6 Er zij overigens op gewezen dat deze buitenlanders ongetwijfeld hun beeld gedeeltelijk zullen hebben ontleend aan het beeld dat de Nederlanders in dit verband van zichzelf hebben gehad. Zie elders in deze aflevering, de bijdrage van W. Frijhoff.

7 Vgl. H. Bots, 'Het grote boek van de wereld. 'Bron' van lering en vermaak', *Kleio*, XX (1979) 121. Zie ook Joh. Marshall Esq., *Travels through Holland, Flanders etc. ... in the year 1768, 1769 and 1770 ...* (Londen, 1773) 151; volgens deze auteur schrijven reizigers elkaar vaak over: 'Five hundred books will tell the state of Holland in the year 1600, but I want to inform the reader, how matters are in 1768'.

8 Vgl. S. B. J. Zilverberg, 'Kerk en Verlichting in Noord-Nederland' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem, 1980) IX, 323.

9 Joh. Jac. Grabner, *Brieven over de Vereenigde Nederlanden ...* (Haarlem, 1792) VI. in R. Murris, *La Hollande et les Hollandais au XVIIe et au XVIIIe siècles vus par les Français* (Parijs, 1925); J. Bientjes, *Holland und die Holländer im Urteil deutscher Reisenden 1400-1800* (Amsterdam, 1967); C. D. van Strien, *British travellers in Holland during the Stuart period* (Amsterdam, 1989) en M. van Strien-Chardonneau, *Le voyage de Hollande. Récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies 1748-1795* (Groningen, 1992).

laat zich in het algemeen een positief, zij het ook weinig scherp beeld distilleren over de Nederlandse tolerantie, die vaak vooral als godsdienstvrijheid wordt gewaardeerd¹¹. Bijna alle reizigers blijken gefraspeerd door de enorm grote vrijheden die men hier aantreft en door de wijze waarop aanhangers van de meest uiteenlopende godsdiensten vreedzaam naast elkaar leven. In hun loftuitingen over de Nederlandse verdraagzaamheid laten sommige reizigers zich verleiden tot enige overdrijving, zoals uit het hier volgende tekstfragment van een Frans reiziger uit 1785 moge blijken: 'La Hollande est le pays des sectes ...', elke Nederlander bidt tot God op zijn eigen wijze en zo kan het gebeuren dat men op hetzelfde moment in dezelfde straat op allerlei wijzen God ziet dienen, ... 'là on baptise, ici l'on circoncit, par ici l'on prêche, ... Malgré cette diversité de croyances, chacun n'est pas moins ... bon citoyen'¹². Ook de Zwitserse arts Albrecht von Halier vertekent de werkelijkheid als hij in het dagboek van zijn verblijf in Holland schrijft: 'Bey dieser algemeinen Freyheit ist seit der Einrichtung des Staates desstwegen weder Streit noch Aufruhr jemals entstanden'¹³.

Naast deze algemene, meestal weinig diepgravende uitingen van reizigers, kan men ook verschillende observaties vinden die het mogelijk maken het beeld wat aan te scherpen en enigszins nader te nuanceren. Heel wat buitenlanders wijzen op de vrijheidsliefde die alom in de Republiek en wel vanaf haar ontstaan zo'n belangrijke drijfveer is geweest¹⁴. Naar de opvatting van de Engelse reiziger en jonge geleerde Thomas Coryate uit het begin van de zeventiende eeuw zou die Nederlandse vrijheid afhankelijk zijn van een bijzondere orde, waarin elke vorm van tirannie of corruptie van kerkelijke of staatkundige zijde was uitgesloten¹⁵. Volgens de Franse filosoof Descartes, die zich hier in 1631 al enige jaren had teruggetrokken, was er dan ook geen land ter wereld, waar men zich vrijer kon voelen, waar men rustiger naar bed kon gaan en waar minder te vrezen viel dan in de Republiek¹⁶. De Engelse ambassadeur W. Temple geeft ook hoog op van de vrijheidszin die het mogelijk heeft gemaakt dat de inwoners van dat gebied samenleven als *citoyens du monde*, onderling verbonden door

11 Ook in beschouwingen van Nederlandse herkomst over de zeden der Nederlanders is vaak sprake van het belang dat de voorouders stelden in godsdienstige en burgerlijke vrijheid. Vgl. bijvoorbeeld J. le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland* (Amsterdam, 1772-1776) 111, 1999 of Y. van Hamels veld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie op het einde der 18e eeuw* (Amsterdam, 1791) 528: 'De Nederlanders moeten, zullen zij weivaaren en gelukkig zijn, bestraald worden door de koesterende stralen der godsdienstige en burgerlijke vrijheidszin'.

12 Geciteerd naar Van Strien-Chardonneau, *Le voyage de Hollande*, 278: getuigenis van Olivier de Vêrac in 1785.

13 Geciteerd naar Bientjes, *Holland und der Holländer*, 107.

14 Vgl. onder meer 'Drie brieven van Sam. Sorbière over den toestand in Holland', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, XXII (1901) 36 en 45; F. M. Janiçon, *Etat Présent de la République des Provinces-Unies et des pays qui en dépendent ...* (Den Haag, 1741) I, 13 en 25; *Les amusemens de la Hollande avec des remarques nouvelles et particulières sur le génie, moeurs et caractères ...* (Den Haag, 1739) *passim* en 17.

15 Coriat Junior, *Another traveller or cursory remarks and critical observations made upon a journey through part of the Netherlands in ... 1766* (Londen, 1769) 102-105.

16 Brief van Descartes aan Guez de Balzac, 5 mei 1631 in: Ch. Adam, P. Tannery, ed., *Oeuvres de Descartes. Correspondance*, I (Parijs, 1969) 202.

de gemeenschappelijke banden welke humaniteit en vrede opleggen¹⁷. De zinspreuk *libertatis ergo* welke de Nederlander vanaf de opstand tegen de Spanjaarden in zijn vaandel zou hebben geschreven, werd volgens de eerder genoemde Grabner ook nog in de achttiende eeuw alom geëerd en nageleefd¹⁸.

Het merendeel der buitenlanders dat zich zo lovend uitlaat over de vrijheden welke men in de Republiek aantreft, spitst zijn gunstige oordeel toe op de multiconfessionele samenleving die men hier aantrof. Telkens wordt erop gewezen dat er naast de dominerende Nederduits gereformeerde kerk, ook praktisch volledige vrijheid van godsdienstoefening werd vergund aan allerlei protestantse splintergroeperingen en aan joden. Alleen de katholieken werden met beperkingen geconfronteerd¹⁹. W. Temple die dit vreedzame samengaan op godsdienstig gebied beschrijft, had moeite zich voor te stellen hoe een dergelijke verscheidenheid aan godsdiensten zonder geweld kon voortbestaan. De kracht van de godsdienst lag dan ook, volgens de gezant, voor degenen die gelovig waren, verscholen in het hart; er was daarbij maar weinig behoefte aan uiterlijk vertoon en zoals men in allerlei situaties zijn partner zelf kon kiezen, zo stond het ook een ieder vrij te bidden of naar de kerk te gaan met wie hij zelf wilde. En de Engelse gezant besloot zijn betoog met de opmerking dat 'de godsdienst in andere landen wellicht meer goede dingen tot stand bracht, maar dat deze hier minder kwaad aanrichtte'²⁰.

Niet alle buitenlanders waren natuurlijk onverdeeld enthousiast over de vrijheden die allerlei godsdienstige groeperingen in de Republiek genoten. Zo was de katholieke theoloog Guillot de Marcilly, begin achttiende eeuw, na in de Republiek de verschillende godsdiensten met elkaar te hebben vergeleken, alleen maar meer overtuigd geraakt van de zuiverheid van de rooms-katholieke dogmatiek²¹. Tot een felle afwijzing van de vrijheid op godsdienstig gebied kwam het in een geschrift van een hoge officier uit een Zwitsers regiment, een zekere Stoupe; deze achtte de Nederlandse tolerantie in 1673 ongebreideld en probeerde aan te tonen dat de Noordnederlandse statenbond in religieus opzicht een geheel andere weg was ingeslagen dan door Calvijn was voorgelaten²². Ook de Duitse lutherse theoloog Henrich Ludolf Benthem

17 W. Temple, *Remarques sur l'Estat des Provinces-Unies des Païs-Bas faites en l'an 1672* (Den Haag, 1674)267.

18 Grabner, *Brieven over de Vereenigde Nederlanden*, 8e brief, 139.

19 Vgl. onder meer Murrin, *La Hollande*, 215 en 227; Temple, *Remarques sur l'Estat*, 260 vlg. en *Lettres curieuses ou relations de voyages qui contiennent ce qu'il y a de plus rare et de plus remarquable dans l'Italie, la Hongrie ..., la Hollande ...* (Parijs, 1670) 164-165.

20 Temple, *Remarques sur l'Estat*, 268 en 270.

21 M. Guillot de Marcilly, *Relation historique et théologique d'un voyage en Hollande ...* (Parijs, 1719)

13. In de 'confusion extrême de toutes les sectes' werd ook de fel anti-protestantse abbé de Feller tijdens zijn reis in 1775 steeds katholieker, zie *Itinéraire ou voyages de l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe...* (Parijs, 1823) II, 213-262.

22 *La religion des Hollandais, représentée en plusieurs lettres écrites par un officier [Stoppa] de l'armée du Roy, à un pasteur et professeur en théologie de Berne* (Parijs, 1673) 6,32, 33, 35,40-45, 110-111. Vgl. Bayle, *Dictionnaire historique et critique...*, art. Spinoza. Volgens Stoupe was één derde deel van de Nederlandse bevolking katholiek, één derde calvinistisch en één derde dissident of indifferent. Vgl. H. Schilling, 'Religion und Gesellschaft in der Calvinistischen Republik der Vereinigte Niederlande' in: Fr.

slaagde er eind zeventiende eeuw niet in de grote vrijheid van godsdienst met de christelijke leer in overeenstemming te brengen. Hij vroeg zich af of de verdraagzaamheid jegens socinianen en joden niet geduid moest worden als godsdienstige onverschilligheid²³. Voor de Engelse toerist James Howell die in 1619 korte tijd in de Republiek verbleef, vormde de diversiteit aan godsdienstige groeperingen een reden om de 'United Provinces' in dit opzicht *disunited* te noemen, zonder dat hij daarmee nu direct ook het fenomeen zelf wenste te bekritisieren²⁴.

Verschillende buitenlanders hebben zich ook afgevraagd waarom er in de Republiek zoveel vrijheid heerste die elders volstrekt onbekend was. Op grond van de verzamelde getuigenissen lijken voor menigeen handelsmotieven en winstbejag de drijfveren bij uitstek te zijn geweest om allerlei vrijheden hier veilig te stellen. Alleraardigst wordt deze gedacht weergegeven in de bekende regels van Andrew Marvell: 'Hence Amsterdam Turk-Christian-Pagan-Jew/ Staple of Sects and Mint of Schisme grew;/ That Bank of Conscience, where not one so Strange/ Opinion but finds Credit, and Exchange'²⁵.

Soortgelijke overwegingen worden niet alleen door de Engelse ambassadeur Temple naar voren gebracht, maar ook door diens Franse collegae Estrades²⁶ en Avaux. Volgens de laatste zou de magistraat in Amsterdam in 1685 hebben geargeld de resolutie van de Staten van Holland uit te vaardigen waarin was bepaald dat de jezuiten het ge west moesten verlaten; de Amsterdamse regenten waren er immers van overtuigd dat 'la grande liberté qu'ils donnent à toutes sortes de religions, attire le commerce'²⁷. De bovengenoemde officier Stoupe die zo fulmineerde tegen de ongelimiteerde vrijheid op godsdienstig gebied, schreef deze misstand toe aan de cultus die door het merendeel van de inwoners van de Republiek aan de god Mammon werd bewezen. Op geen enkele wijze mocht de handel, vooral die met de gebieden over zee, aldus Stoupe, worden geschaad door religieuze preoccupaties²⁸. Veel genuanceerder was de argumentatie in het reisverslag van de Franse priester P. Sartre die in 1719 Quesnel tijdens diens verblijf in Amsterdam bezocht. Ondanks dezelfde constatering, zag Sartre ook nog heel wat goede dingen in de Nederlandse samenleving van die jaren²⁹. Ook in de geschriften van latere achttiende-eeuwse auteurs, zoals D.

Petri, ed., *Kirche und Gesellschaftlicher Wandel in Deutschen und Niederländischen Städten der werdenen Neuzeit* (Keulen/Wenen, 1980) 210.

23 H. L. Benthem, *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat* (Frankfurt/Leipzig, 1698) 1,6. Vgl. Bientjes, *Holland und die Holländer*, 108 en 259-260.

24 J. Howell, *Epistolae Ho-Eliauae. Familiar letters ...* (7e dr.; Londen, 1705) 10, brief van 1 mei 1619.

25 *The Character of Holland*, II, 71 -74.

26 Temple, *Remarques sur l'Estat*, 269; Le Comte d'Estrades, *Lettres, mémoires et négociations* (Den Haag, 1719) IV, 444. Hollanders zijn, volgens Estrades in 1665, kooplieden die zich door eigenbelang laten sturen.

27 *Négociations de mons. le comte d'Avaux en Hollande* (Parijs, 1735) V, 147, brief van 6 september 1685.

28 *La religion des Hollandais*, 140 en 155: "... vous n'oseriez nier qu'ils ne soient des impies, de sacrifier à leur commerce les interests de la Religion Chrétienne...".

29 Zie V. Advielle, ed., *Voyage en Hollande fait en 1719 par P. Sartre, prêtre du diocèse de Montpellier, envoyé en mission vers le P. Quesnel* (Parijs, 1896) 25, 37 en 49.

Diderot, de journalist en publicist S. L'Honoré, de medicus Guillaume Daignan, Voltaire en de Duitse vrijdenker Carl Friedrich Bahrdt wordt een soortgelijke verklaring voor de tolerantie met meer of minder verve gegeven³⁰. De Duitser Bahrdt gaat daarbij wel erg ver door te stellen dat geld eigenlijk 'des Holländers Religion' zou zijn; 'er hält sein Geld für die einzige ächte Quelle der Seligkeit'³¹.

Vanzelfsprekend wordt er door vele buitenlandse auteurs ook op gewezen dat de officieel erkende vrijheid van geweten en de relatief zo grote vrijheid van godsdienst-oefening duizenden vluchtelingen naar de Lage Landen had doen uitwijken; daarnaast waren er nogal wat buitenlanders die zich hier hadden gevestigd, omdat het geestelijk klimaat beter aansloot bij hun persoonlijke aspiraties. Maar ook hier blijkt uit de getuigenissen van verschillende buitenlandse auteurs over de Republiek, dat zij zich, evenals het merendeel van de inwoners van met name het gewest Holland, hebben gerealiseerd dat commerciële belangen, dat wil zeggen de welvaart van het land, onlosmakelijk verbonden waren met die politieke en religieuze vrijheden en met de veelgeroemde tolerantie³².

Omdat commerciële overwegingen, met name in de zeventiende eeuw, ook een belangrijke rol lijken te hebben gespeeld bij de opvang van groepen vreemdelingen, is de vraag gerechtvaardigd of Nederlanders in deze periode ook werkelijk minder xenofob zijn geweest en of buitenlanders door hen in beginsel met alle égards tegemoet werden getreden? Mede op grond van de resultaten neergelegd in de nog recent verschenen bundel *Vreemd gespuis* van de Anne Frank Stichting lijkt dat niet waarschijnlijk; ook hier zullen diverse beweegredenen wel het gedrag hebben bepaald³³. Ontstond er in de eerste helft van de achttiende eeuw bijvoorbeeld irritatie over een door de enorme toeloop van hugenoten toegenomen verfransing der zeden die daardoor zouden zijn gecorrumpeerd, zeker is dat de Franse vluchtelingen die er na enige jaren niet in waren geslaagd hier emplooi te vinden en geheel verpauperd waren geraakt, in het algemeen op weinig steun en sympathie konden rekenen³⁴. Opmerkelijk in dit opzicht is wat de katholieke theoloog Guillot de Marcilly in zijn reisverslag

30 D. Diderot, *Voyage en Hollande*, Y. Benot, éd. (Parijs, 1982) 58 en 80-81; S. L'Honoré, *La Hollande au XVIIIe siècle ou Nouvelles Lettres; contenant des remarques et des observations ...* (Den Haag, 1779)

9; G. Daignan, *Réflexions sur la Hollande ...* (2e dr.; Parijs, 1812), [rond1780]; voor Voltaire, zie, J. Vercruyse, 'Voltaire et la Hollande', *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, XLVI (1966)73-80;

C. Fr. Bahrdt, *Geschichte seines Lebens, seiner Meinungen und Schicksal...* (Berlijn, 1790-1791) III, 270.

31 Daarbij moet er wel op worden gewezen dat Bahrdt enigszins teleurgesteld is door de Nederlanders die hem niet aan een broodwinning wensten te helpen. Vgl. Bientjes, *Holland und die Holländer*, 279.

32 Van Strien-Chardonneau, *Le voyage de Hollande*, 280-281, waar zij in dit verband wijst op teksten van J. Parival, J. Basnage, J. Leclerc, F.-M. Janiçon, Montesquieu, le marquis d'Argenson, Voltaire en Diderot.

Ook G. Raynal, *Histoire du Stathouderat...* (Den Haag/Parijs, 1748) wijst op de belangrijke rol van de commercie.

33 Vgl. *Vreemd gespuis*, uitgegeven door de Anne Frank Stichting (Amsterdam, 1987), met name de inleiding door Jan Erik Dubbelman en Jaap Tanja.

34 Vgl. C. Cruson, 'Standvastig en frivool. De beeldvorming over hugenoten' in: *Vreemd gespuis*, 38-48; H. Bots, e. a., *Vlucht naar de vrijheid. De hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam, 1985) 68-77. Ook voor W. A. Ockerse was het volkomen duidelijk dat 'gewichtige redenen van staatkunde, roem- en winzucht' de Nederlanders soms voor korte tijd gastvrij deed zijn. Zie Ockerse, *Ontwerp tot ene algemeene karakterkunde*, 220.

noteert over het gedrag van hugenoten in een Nederlandse herberg. Hij onderscheidt twee groepen: enerzijds degenen die om den gelove Frankrijk hadden moeten verlaten en wier standvastigheid en bescheidenheid respect afdwongen, anderzijds une 'infinité de canailles ignorantes', die Frankrijk door hun vertrek hadden 'gepurgeerd' en zich over de Republiek en elders in Europa hadden verspreid³⁵. Hoe groot deze laatste groep nu precies is geweest, is niet duidelijk, maar vanwege hun luidruchtig en als agressief beschreven gedrag zal hun ook bij de Nederlanders wel geen gastvrij onthaal ten deel zijn gevallen.

Onder de talloze buitenlanders die zich hier hebben gevestigd, met name in de loop van de zeventiende eeuw, bevond zich ook menig geletterde die profijt hoopte te trekken van de bloeiende boekhandel die hier minder dan elders met beperkende maatregelen aan banden was gelegd. Veel reizigers bezochten vol bewondering drukkersateliers en boekwinkels in Amsterdam, Leiden of Den Haag, waar een internationaal boekenaanbod te vinden was en waar manuscripten uit geheel Europa op de pers werden gelegd³⁶. Volgens Bayle waren de Nederlandse persen dan ook een toevluchtsoord voor iedereen geworden, voor protestanten evengoed als voor katholieken³⁷. Tegelijkertijd en niettegenstaande alle vrijheid hadden sommige auteurs wier boeken hier werden uitgegeven kritiek op de laakbare praktijken van de Noordnederlandse boekhandelaar, die uiteraard vooral dacht aan zijn eigen commerciële belangen. Zo ergerde Voltaire zich eraan dat ook voor die *fripsons de libraires* uit de Lage Landen boeken slechts koopwaar vertegenwoordigden, waarvan de inhoud de producenten volledig onverschillig liet³⁸. Desalniettemin gaf hij in 1743 te kennen zonder voorbehoud de voorkeur te geven aan de misbruiken waaraan de Nederlandse drukkers zich vanwege hun al te grote vrijheden soms schuldig maakten, boven de *esclavage* waarin men de menselijke geest in Frankrijk probeerde te houden³⁹.

Heel opmerkelijk is in dit verband dat Voltaire in diezelfde tolerante Republiek nadien met een heel ander soort 'misbruiken' zou worden geconfronteerd. In 1764 veroordeelde het Hof van Holland maar liefst twee werken van de Franse filosoof; een jaar later volgde nog een veroordeling van de *Verhandeling over de verdraagsaamheit in het stuk der religie*, door de Staten van Friesland, op verzoek van de predikanten van Leeuwarden; en op 17 juli van datzelfde jaar 1765 veroordeelde opnieuw het Hof van Holland zijn *Philosophie de l'histoire*; dit boek zou evenals de *Dictionnaire philosophique* van 1764 verbrand worden⁴⁰.

Deze veroordelingen zullen Voltaire niet bovenmatig hebben geschokt, daar dezelfde pennevruchten ook elders een dergelijk lot beschoren was geweest; ze doen ons echter

35 Guillot de Marcilly, *Relation historique*, 8-9.

36 Bientjes, *Holland und die Holländer*, 81-87; Murrin, *La Hollande*, 213 en *Le Magasin de l'Univers. The Dutch Republic as the centre of the European book trade*, Chr. Berkvens-Stevelinck, e. a., ed. (Leiden etc., 1992).

37 P. Bayle, *Nouvelles de la République des Lettres* (Amsterdam, 1684) I (mars), préface.

38 Vercruyse, 'Voltaire et la Hollande', 141-142.

39 *Ibidem*, 163, brief aan Argenson van 8 aug. 1743 (Besterman 2618).

m *Ibidem*, 166 en W. P. C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (Den Haag, 1914) nrs. 120, 296, 310, 428.

wel de vraag stellen hoe de Nederlandse tolerantie van de zeventiende en achttiende eeuw moet worden gekarakteriseerd. Op grond van de hier verzamelde getuigenissen lijkt de door Kossmann gegeven karakterisering van de Nederlandse tolerantie bijzonder goed weer te geven wat de geciteerde buitenlanders nu eens fragmentarisch, dan weer in een samenhangend betoog wisten te beschrijven: haar karakter is ondogmatisch, in beperkte mate echt principieel en steeds pragmatisch⁴¹. Handel en nijverheid vereisten bijzondere vrijheden, die door de wereldlijke overheid dienden te worden gegarandeerd⁴²; kerkdienaren hadden natuurlijk hun rechten en plichten, maar idealiter werden hun nastrevingen gecontroleerd en bijgeschaafd door de plaatselijke of gewestelijke autoriteiten. Er is hierdan ook sprake van een 'structureel gegarandeerde' tolerantie⁴³. Het goede evenwicht tussen de twee krachtvelden, deze bewust aanvaarde vaak gecultiveerde 'tweedracht', maakte het geestelijk klimaat hier beter dan elders en leverde een 'getemperde vrijheid' op.

Helaas werd dit evenwicht wel eens verstoord en dan werd ook meestal afbreuk gedaan aan de Nederlandse verdraagzaamheid. Met name op het terrein van de boekencensuur wordt duidelijk dat kerkelijke overheidsdienaren telkens weer hebben geprobeerd meer vat te krijgen op de controle van boeken⁴⁴. Tot in de tweede helft van de achttiende eeuw werden zelfs pogingen ondernomen *censores librorum* aan te stellen, die de boeken in manuscriptvorm vóór publikatie zouden moeten examineren⁴⁵. De goed geïnformeerde Johann Jacob Grabner wijst op deze verscherpte maatregelen in zijn brieven over de Nederlanden, met name ook op de resolutie van 1773 door de Staten van Holland waarin alle uitgaven werden verboden die zich tegen de godsdienst richtten. En ook andere geschriften met iets aanstotelijks, werden in beslag genomen en verbeurd verklaard⁴⁶. Toch werden door Knuttel maar 450 verboden boeken bijeengebracht voor de hele periode 1583-1794; dit relatief lage aantal zegt echter op zich heel weinig, daar voor deze lijst nog geen systematisch onderzoek werd gedaan in stedelijke archieven⁴⁷. Op dit aantal was er bij 19 boeken sprake van een verbranding, waarvan er tien in de achttiende eeuw plaats hadden.

Ook het werk van Jean-Jacques Rousseau werd in de tweede helft van de achttiende eeuw door een Nederlandse censuur getroffen. De predikanten wensten steeds minder

41 Kossmann, *Tolerantie toen en nu*, 18.

42 Sinds de zestiende eeuw traden de economische argumenten steeds meer op de voorgrond in de pleidooien voor tolerantie. Vgl. H. R. Guggisberg, 'Veranderingen in de argumenten voor religieuze tolerantie en godsdienstvrijheid in de 16e en 17e eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCI (1976) 186-187.

43 Schilling, 'Religion und Gesellschaft', 207-209.

44 Vgl. S. Groenveld, 'The Mecca of authors? States Assemblies and censorship in the seventeenth-century Dutch Republic' in: A. C. Duke, C. A. Tamse, *Too mighty to be free* (Zutphen, 1987) 63-86; A. H. Huussen jr., 'Freedom of press and censorship in the Netherlands 1780-1810' in: *ibidem*, 107-126.

45 Vgl. Knuttel, *Verboden boeken*, X-XI. In 1769 had E. Luzac, die al in 1747 zijn *Essai sur la liberté de produire ses sentiments* het licht had doen zien, nog een petitie geschreven tegen deze *censores*. Zie *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandsche boekhandel*, VI (1893) 389-398. Zie ook Diderot, *Voyage en Hollande*, 129.

46 Grabner, *Brieven over de Vereenigde Nederlanden*, 411-412.

47 Vgl. Groenveld, 'The Mecca of authors', 81 en Knuttel, *Verboden boeken*, V.

genoegen te nemen met de slappe maatregelen van de regering ten aanzien van goddeloos en verderfelijik geachte literatuur. En zo slaagden zij erin kort na elkaar het *Contrat Social* en *Emile ou de l'Education*, beide in de zomer van 1762, te laten veroordelen. Met name de veroordeling van het laatste werk was pijnlijk, daar Jean Néaulme eerder een octrooi had verworven van de Staten van Holland en West-Friesland. Toen het werk echter in Parijs en Genève was verboden en verbrand, bleven repercussies ook hier niet uit en het boek werd alsnog als 'godloos, schandaleus, ergerlijk en profaan' bestempeld⁴⁸. Rousseau zelf was stomverbaasd en begreep niet hoe een zo wijze regering als de Hollandse zo slaafs het dwaze voorbeeld had kunnen volgen van Parijs en Genève, zo liet hij zijn uitgever Rey weten⁴⁹. Zelfs jaren later, op zijn reis vanuit Zwitserland naar Engeland, was het voor Rousseau nog reden de Republiek links te laten liggen. Men had hem hier te onrechtvaardig behandeld; wat te Parijs en Genève was gebeurd, viel in zeker opzicht nog te begrijpen, maar de veroordeling door de Staten van Holland was naar zijn opvatting *méprisable* en *infâme*⁵⁰.

Volgens de Italiaanse jurist en publicist C.-A. Pilati waren Nederlandse geleerden in het algemeen betrouwbaar, gematigd in hun oordeel, wars van partijschappen, tolerant en liefdevol. Onder de predikanten vond men evenwel personen die door godsdienstijver werden gedreven en die het klimaat van verdraagzaamheid bedierven. Zij waren het die Descartes bestreden en Bayle van zijn leerstoel verstoten. Dezelfden probeerden op allerlei manieren de rechte leer te bewaken, overtuigd als ze ervan waren dat verdraagzaamheid in religieuzen slechts onheil kon aanrichten. Zo kon de Groningse hoogleraar Van der Marck in 1773 nog worden ontslagen wegens opvattingen die nauwelijks verder reikten dan die welke door Noodt en Barbeyrac een halve eeuw eerder waren naar voren gebracht⁵¹.

Vele voorbeelden zouden zijn te noemen uit de Nederlandse universiteits- en kerkgeschiedenis, waaruit deze zelfde geest van onverdraagzaamheid naar voren komt en die soms terloops in de bestudeerde geschriften ter sprake worden gebracht; heel sterk manifesteerde zich meestal een grote, ja zelfs fanatieke godsdienstijver, wanneer sociniaanse of spinozistische gevoelens werden vermoed⁵²; alles wat naar 'ongodistery' zweemde, werd met de grootste argwaan benaderd. Dergelijke al te afwijkende standpunten in religioos werden nu eenmaal als een splijtzwam beschouwd, waaruit slechts onrust kon voortkomen; toch kon een dergelijke dweperij soms ook een

48 Zie W. Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca. 1760-ca. 1810)* (Gent, 1963) 211-212 en 300-303.

49 *Ibidem*, 302, brief van 23 augustus 1762. Vgl. ook L. Wessels, 'Over heden en verleden in het tweede tijdvak. Historie, Verlichting en Revolutie: enkele impressies bij een beoordeling van de ideologische positie van de Nederlandse patriotten' in: Th. S.M. van der Zee, e. a., ed., 1787. *De Nederlandse Revolutie?* (Amsterdam, 1988) 235, die terecht opmerkt dat deïsme en ongodisterij niet te veronachtzamen verwijten zijn geweest zoals vele auteurs tot hun schade ondervonden.

50 P. Valkhoff, 'Rousseau in Holland', *De nieuwe taalgids*, VII (1913) 300-306 en Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland*, 32-33.

51 Een parafraze uit C.-A. Pilati, *Lettres sur la Hollande* (Den Haag, 1780) II, 249-250; J. Lindeboom, *Frederik Adolf van der Marck, een achttiende-eeuwse leeraar van het natuurrecht* (1947).

52 Zie bijvoorbeeld Bentheim, *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat*, II, 350 vlg.

heilzaam effect hebben, zoals J. J. Grabner ons in een anekdote over Boerhaave vertelt. De grote arts zou zeker theoloog zijn geworden, als hij niet op reis in een trekschuit door een aantal theologen zou zijn onderhouden over Spinoza; en nadat Boerhaave, verbaasd over zoveel onwetendheid, een uiteenzetting had gegeven over diens leerstelsel, werd hij door het gezelschap al spoedig voor spinozist versleten; deze verdachtmakingen deden hem uiteindelijk besluiten af te zien van zijn examens in de theologie en Grabner concludeert: 'Zo wierd hij uit eenen godgeleerden, een weldoener des menschedoms'⁵³. Overigens was dezelfde reiziger allerminst de mening toegedaan dat de Republiek eind achttiende eeuw door een bovenmatige godsdienstijver werd geteisterd. In het algemeen leefden allerlei gezindten vreedzaam samen, onder het gezag van een wereldlijke overheid, zodanig dat de orde en de openbare veiligheid niet werden verstoord en ieders individuele welzijn was gegarandeerd⁵⁴.

In dit bestek verdienen tenslotte *de journalistes de Hollande* nog enige aandacht; hoe hebben zij over de Nederlandse tolerantie geoordeeld? Sommigen van hen namen immers als slachtoffer van een intolerante regering rechtstreeks deel aan het tolerantiedebat dat in de decennia rond 1700 in de Republiek der Letteren werd gevoerd; praktisch allen maakten zich in hun tijdschriften tot voorvechters van de verdraagzaamheid, welke in deze jaren theoretisch werd gefundeerd door Pierre Bayle en John Locke⁵⁵. De Engelse filosoof kon voor een rechtstreekse verspreiding van zijn opvattingen rekenen op de journalistieke activiteiten van Jean Leclerc. Bayle beschikte met de *Nouvelles de la République des Lettres* over zijn eigen spreekbuis.

Vanzelfsprekend herhaalde Bayle in zijn *Nouvelles* de belangrijkste ideeën uit zijn *Commentaire philosophique*, zij het ook minder expliciet, al was het maar, omdat hij zich als journalist allerlei reserves en moderatie had opgelegd. Bayle hield echter ook hier een pleidooi voor godsdienstige pluriformiteit, waarbij uitgegaan werd van gewetensvrijheid voor iedereen, zelfs als dat geweten zou dwalen, en van een minimum aan vrijheid van godsdienstoefening. Geen wonder dat hij een verdediging door een Frans auteur van de politiek van Lodewijk XIV die slechts één godsdienst duldde, afwees als naïef en ridiculiseerde⁵⁶. In zijn *Critique générale de l'histoire du calvinisme* dat in 1682 was verschenen⁵⁷, had hij expliciet gewezen op het Nederlandse voorbeeld waar verschillende godsdiensten naast elkaar werden getolereerd. De Republiek had in de praktijk laten zien dat de verschillende sekten, mits ze een redelijke vrijheid genoten, samen met de dominerende godsdienst naar het algemene

53 Grabner, *Brieven over de Vereenigde Nederlanden*, 431.

54 *Ibidem*, 'Drie en twintigste brief, 467-482; Vgl. ook L'Honoré, *La Hollande au XVIIIe siècle*, 170-171.

55 P. Bayle, *Commentaire philosophique* (Amsterdam, 1686) en J. Locke, *Epistola de tolerantia* (Gouda, 1689). Zie voor Bayle, E. Labrousse, 'Note sur la theorie de la tolérance chez P. Bayle', *Studies in eighteenth century culture*, IV (1975) 205-208 en *idem*, 'Note à propos de la conception de la tolérance au XVIIIe siècle' in: E. Labrousse, *Notes sur Bayle* (Parijs, 1987) 111-123.

56 *Nouvelles de la République des lettres* (NRL), août 1686, 866-867: *Réponse aux plaintes des protestants ...* par D. A. de Brueys. Vgl. H. Bost, *Pierre Bayle et la question religieuse dans les Nouvelles de la République des lettres 1684-1687* (onuitgegeven dissertatie; Montpellier, 1991) 550.

57 A Villefranche, chez Pierre Le Blanc. Zie E. Labrousse, *Pierre Bayle*, I (Den Haag, 1963) 180 vlg.

welzijn van de staat streefden. Zelfs de katholieken die toch het meest moesten worden gewantwoord, hielden zich hier rustig, zo schrijft Bayle, zolang zij zich maar verzekerd wisten van de gematigdheid en de goedheid van hun overheden⁵⁸.

Dezelfde argumentatie kan worden aangetroffen bij Jean Leclerc, niet alleen her en der in zijn *Bibliothèques*, maar ook in zijn in 1701 verschenen *Parrhasiana*⁵⁹. Volgens Leclerc werd de rust in een staat slechts verstoord door onverdraagzaamheid. Ook deze journalist en theoloog verwees naar de Nederlandse Republiek om aan te tonen hoe een 'goede politiek' die volledig in overeenstemming is met de rede en de godsdienst, het mogelijk maakt dat verschillende opinies elkaar verdragen⁶⁰.

Henri Basnage de Beauval, auteur van het in 1684 verschenen *Tolérance des religions*, was ervan overtuigd dat onverdraagzaamheid de rust in een samenleving verstoort en geweld en verdeeldheid in de hand werkte. Evenals zijn collegae volgde hij in zijn tijdschrift het tolerantiedebat op de voet en het is interessant hierin de recensies te lezen gewijd aan de strijd die hij en Bayle met de gedreven theoloog Pierre Jurieu in de jaren tachtig en negentig van de zeventiende eeuw hebben gevoerd⁶¹. Een belangrijke bijdrage aan het pleidooi voor tolerantie leverde Basnage met zijn recensie van de *Third letter for toleration*; in een prettig leesbare vorm wist de journalist het wijdlopige en weinig overzichtelijke betoog van Locke dat 350 bladzijden lang was, tot veertien en een halve bladzijde terug te brengen en aldus voor een breed publiek toegankelijk te maken. De kernpunten waren daarbij overeind gebleven: mensen konden slechts door overreding tot het ware geloof worden gebracht en ware religie kon niet verstandelijk worden gekend, ook niet door de overheid; deze diende zich derhalve van oordelen te onthouden en in religieuze zaken neutraal te blijven⁶².

In het algemeen was dat ook de richtlijn die de journalisten zichzelf meegaven; op godsdienstig en theologisch gebied wensten zij een zo neutraal mogelijk beleid te voeren⁶³, om aldus niet in aanvaring te komen met kerkelijke of wereldlijke autoriteiten. Deze opstelling maakt het dan ook niet zo eenvoudig hun oordeel te leren kennen over de Nederlandse tolerantie. Wel is duidelijk dat bij het merendeel van de

58 *Critique générale de l'histoire du calvinisme*, in: *Oeuvres diverses*, II (Herdruk Hildesheim-New York, 1964)77b-78a.

59 Zie bijvoorbeeld *Bibliothèque universelle et historique (BUH)*, III (1686) 335-360 en *BUH*, IX (1688) 361-373, met de bespreking van Bayles *Commentaire* en het supplement daarop; voorts: H. Bots en J. de Vet, 'La notion de tolérance dans la Bibliothèque ancienne et moderne (1714-1727)', *LIAS*, X(1983)123-129 en *Parrhasiana ou pensees diverses ...* (Amsterdam, 1701) 299-300.

60 *BUH*, XII (1689) 479-480: 'la véritable politique, qui consiste à procurer le bien des peuples ..., la véritable politique, dis-je, s'accorde très-bien avec la raison et la religion. ... Quand on est persuadé dans un pais qu'il faut se supporter mutuellement, on y vit en paix, comme on fait en Hollande'.

61 Zie hiervoor: H. Nellen, 'Controverses binnen de Refuge: Bayle, Jurieu en Basnage' in: H. Bots, ed., *Henri Basnage de Beauval en de Histoire des Ouvrages des Savans 1687-1709* (Amsterdam, 1976) I, 177-221.

62 Zie hiervoor: M. Cranston, *John Locke. A Biography* (Oxford/New York, 1985) 368; J. J. V. M. de Vet, 'John Locke in de Histoire des Ouvrages des Savans' in: Bots, *Henri Basnage de Beauval*, II, 195-199.

63 H. Bots, 'Theologisch voorbehoud als redactioneel beleid van de Franstalige periodieke pers in de decennia rond 1700' in: C. Augustijn, e. a., ed., *Kerkhistorische opstellen aangeboden aan prof. dr. J. van den Berg* (Kampen, 1987) 88-101.

journalistes de Hollande het tolerantieconcept op twee pijlers dient te berusten, die het ook tevens inperken: enerzijds de fundamenten van het christelijk geloof, anderzijds het respect voor de wereldlijke overheid, dat wil zeggen het contract dat er tussen overheid en volk bestaat. Om die reden kwamen de meeste journalisten tot een afwijzing van spinozistische en naar het atheïsme tenderende geschriften⁶⁴.

In het Haagse *Journal Littéraire* wordt ook nauwlettend verslag gedaan van de discussies die er over het tolerantie-thema werden gevoerd. Opmerkelijk is dat de journalisten hier vooral oog hadden voor het politieke aspect van het vraagstuk. Het burgerlijk gezag mocht zich nimmer dienstbaar maken aan kerkelijke belangen, want dan zouden fanatieke theologen er zeker voor zorgen dat er weldra slechts één godsdienst was toegestaan. Geen enkele autoriteit had zeggenschap over het geweten; alleen God vermocht de harten van mensen te doorgronden. De wereldlijke overheid had slechts tot taak het verkeer tussen mensen onderling te regelen⁶⁵.

Zoals in verschillende getuigenissen van reizigers staat te lezen, wordt ook door sommige journalisten op het kwaad gewezen welke een *faux zèle* van theologen die de waarheid in pacht meenden te hebben, kon aanrichten voor de verdraagzaamheid. In plaats van naar de waarheid te zoeken, gaven zij zich maar al te gemakkelijk over aan verguizingen en verdachtmakingen⁶⁶. Het was dit fanatisme waarvan grote geesten, zoals Grotius, Descartes of een Bayle slachtoffer waren geworden.

Het is niet mogelijk in dit bestek alle aspecten de revue te laten passeren, waaraan door de *journalistes de Hollande* op het terrein van de tolerantie aandacht is geschonken. Wel kan zonder enig voorbehoud worden vastgesteld dat verwijzingen naar de Nederlandse situatie, zowel in positieve als negatieve zin, vaak impliciet zijn en daarom moeilijker aanwijsbaar; bovendien waren de geleerdentijdschriften waarvan hier sprake is, nog niet echt opiniërend en commentariërend in moderne zin; ze verstrekten voornamelijk informatie over de publikaties welke het onderwerp vormden van de verschillende artikelen⁶⁷. Dat betekende tevens dat de journalisten vooral aandacht schonken aan nogal theoretische verhandelingen. Natuurlijk was er dan ook nog sprake van auto-censuur, maar dat neemt niet weg dat veel wat het publiek in de *Journaux de Hollande* las, nergens anders kon worden aangetroffen.

Hoe beoordeelden de buitenlanders nu de Nederlandse tolerantie in de zeventiende en achttiende eeuw? Het beeld is niet altijd scherp. Maar in praktisch alle getuigenissen, zeker in die van de journalisten, wordt hoog van de verdraagzaamheid opgegeven. Opmerkelijk is wel dat, afgezien van de discussies in de tijdschriften, de verschillende aspecten geen noemenswaardige evolutie doormaken; het beeld zoals dat rond 1680

64 Vgl. P. Clair, 'Déisme et athéisme de 1665 à 1715 à travers les journaux; sources, contextes, tendances' in: A. Robinet, ed., *Recherches sur le XVIIe siècle*, II (1978), Cahiers de l'Equipe de recherche LXXV (Parijs CNRS, 1978) 109-122.

65 Zie voor dit tijdschrift, F. van Orten, 'Het tolerantievraagstuk in het 'Journal Littéraire'', *Documentatieblad werkgroep 18e eeuw*, XVIII (1986) ii, 195-212.

66 Zie bijvoorbeeld *Journal Littéraire*, VI(1715) 140-141 en *Bibliothèque Raisonnée*, XXXIII (1744) ii, 286-287.

67 Vgl. E. Labrousse, 'Les coulisses du journal de Bayle' in: P. Dibon, ed., *Pierre Bayle. Le philosophe de Rotterdam* (Amsterdam, 1959) 106-109.

wordt geschilderd, is niet wezenlijk anders dan dat van een eeuw later. In hoeverre sommige scribenten die zich wat beter in de Nederlandse tolerantie hebben verdiept, zich door de geschriften van bijvoorbeeld P. de la Court hebben laten inspireren, kon helaas niet worden vastgesteld⁶⁸. Incidenten waaruit onverdraagzaamheid blijkt, worden weliswaar vernoemd, maar ze wijzigen het totale beeld niet⁶⁹. Dat betekent derhalve dat de buitenlanders die hun observaties over de Nederlandse tolerantie aan het papier hebben toevertrouwd, sommige ontwikkelingen niet zagen, dat zij bijvoorbeeld niet hebben begrepen dat Nederlandse theologen na 1750 in het geweer kwamen, ja wel moesten komen tegen allerlei verlichte aanvallen op het openbaringsgeloof. Ook wordt door geen enkel reiziger bij algemene karakterisering en fundamenteel onderscheid gemaakt tussen de verschillende bezochte gewesten; het geschetste beeld is daarom zeker nogal hollandocentrisch⁷⁰. Met al deze beperkingen van het hier gebruikte bronnenmateriaal moet uiteraard rekening worden gehouden.

Door een enkele auteur, vaak van katholieken of orthodox-christelijken huize, wordt de tolerantie wat minder waarderend beoordeeld. Deze scribenten zien in de multi-confessionele samenleving van de Republiek dan enig indifferentisme of slechts bot eigenbelang. Vast staat wel dat veel buitenlanders scherp hebben gezien dat tolerantie in de Noordnederlandse Republiek mede aan de basis heeft gelegen van een goed georganiseerd politiek bestel en een gezonde economie. Wanneer allerlei gezindten vreedzaam konden coëxisteren, was de openbare rust gegarandeerd en zou de algemene welvaart slechts toenemen. Opmerkelijk daarbij was dat dezelfde regerende elites nu eens kerkelijke, dan weer politieke verantwoordelijkheden droegen; juist in die gevallen waar de grenzen weinig scherp waren getrokken, moest 'tweedracht' soms worden gecultiveerd. De wereldlijke overheden hadden in ieder geval de belangrijke taak de invloed van consistorie, classis of synode, waarvan de belangen niet economisch, maar ideëel waren, in te perken. Het evenwicht tussen beide krachtcentra kon nooit uit het oog worden verloren.

68 Zie Y. W. Wildenberg, *Johan en Pieter de la Court (1622-1660/1618-1685). Bibliografie en receptiegeschiedenis* (Amsterdam/Maarssen, 1986) 52 vlg.

69 Vgl. bijvoorbeeld de represaillemaatregelen tegen de katholieken, toen de Franse invasietroepen van 1672 de Republiek weer hadden verlaten. Zie A. van de Sande, 'Roomse buitenbeentjes in een protestantse natie? Tolerantie en antipapisme in Nederland in de 17e, 18e en 19e eeuw' in: Gijswijt-Hofstra, *Een schijn van verdraagzaamheid*, 93-95; of die naar aanleiding van het wrede beleid in 1681 van Lodewijk XIV tegen de protestanten (dragonnades), zie: Ch. Fierville, 'Voyage anonyme et inédit d'un janséniste en Flandre eten Hollande (1681)', *Revue de géographie*, XXIII (1888) 212-220; XIV (1889) 40-53, 129-142, aldaar het verslag van de gebeurtenissen in Breda waar de jezuïeten om die reden waren verdreven.

70 In het voorbericht van de vertaler van Grabners *Brieven over de Vereenigde Nederlanden*, vii-viii, wordt hierop gewezen: 'nog eene omstandigheid maakt het schetsen van een nationaal karakter ten uitersten moeyelijk ... Aldus waren voor weinig eeuwen, de bewoorders van Zuid- en Noord-Holland, van Gelderland, van Friesland, van Utrecht en Overijssel enz., zo veele verschillende naden als het ware, die weinig onderling gemeen hadden van godsdienst en taal, de laatste zelfs nog hier en daar zeer gebrekkig, en van dit alles is bij derzelver nakomelingen nog voorzeker het een en ander overgebleven, waardoor zij zig van derzelve met haar nu zo naauw vereenigde bondgenooten onderscheiden'.

Verdeeldheid en binding. Over lokale, verzuilde en nationale loyaliteiten¹

JAN VAN MIERT

I Inleiding

In maart 1866 schreef scriba Herman Schmitz van de Tielse christelijk-afgescheiden gemeente een brief aan een naar Pella, Iowa geëmigreerde geloofsgenoot om steun te vragen voor de noodlijdende christelijke school. Schmitz schreef onder meer:

Met genoten zegen hebben wij ons in de week der gebeden vereenigd met de duizenden in en buiten ons Vaderland in het ootmoedig gebed tot den Heere en wij geloven dat de Heere het geroep van zijn volk verhoort... Lieve Broeder bid met ons voor onze Kerk en Vaderland, ..., het wordt overstroomd door het ongelooft².

'Volk' en 'Vaderland' zijn de woorden die deze voorman van een kleine afgescheiden gemeente in zijn beklag vervlecht en waarmee hij zijn hoop verwoordt dat God een betere toekomst zal wijzen. Voor Schmitz waren volk en vaderland geen synoniemen. Hij schreef over 'zijn volk', waarmee hij niet het Nederlandse volk bedoelde, maar de kleine kring van uitverkoren gelovigen: orthodox-protestanten voor het merendeel in afgescheiden gemeenten verenigd of tot de Nederlandse hervormde kerk behorend. Met vaderland doelde Schmitz daarentegen op de Nederlandse natie met zijn calvinistische traditie, waarin de afgescheidenen veel tegenwerking van de overheid ondervonden maar waarvan zij desondanks deel uit wilden maken.

Schmitz lijkt te anticiperen op de twee decennia later door Abraham Kuiper geuite opvattingen over de orthodox-protestanten als het 'Volk des Heeren' wier calvinisme de grondtoon van het 'Nederlands volkskarakter' vormde. Kuiper verliet in deze periode zijn streven naar één gereformeerde natie en naar één volkskerk en koos voor een zeker isolement zonder daarmee een gevoel van verantwoordelijkheid voor 'moderne christenen', 'naam-christenen' of zelfs ongelovigen geheel van zich af te schuiven³. Voor de door Groen van Prinsterer en Kuiper aangevoerde orthodox-protestantse stroming werd Nederlandse identiteit in de negentiende eeuw tot een naast elkaar bestaan van verdeeldheid onder politieke en religieuze groepen en eenheid in de opvatting een deel van de Nederlandse natie te zijn. Niet alleen orthodox-protestanten worstelden met dit probleem, ook katholieken en na de eeuwwisseling sociaal-democraten. Elk van hen voelde weerstand tegen het vrijzinnig-liberalisme,

1 Deze tekst kwam tot stand na enkele uitvoerige besprekingen met prof. dr. J. C. H. Blom en dr. J. Talsma.

2 Brief H. Schmitz aan Kuiper te Pella, Iowa, 24 maart 1866, notulen christelijk-afgescheiden kerkeraad Tiel, Gemeentearchief Tiel.

3 Vgl. C. Augustijn, 'Kuypers theologie van de samenleving', in *idem*, e. a., ed., *Abraham Kuiper. Zijn volkdeel, zijn invloed* (Delft, 1987) 38, 50-53.